

Constantin Frâncu, *Gramatica limbii române (1521-1780)*, Iași: Casa Editorială Demiurg, 2009

Lucrarea profesorului Constantin Frâncu reprezintă continuarea și amplificarea cercetării realizate de autor în capitolele de *Morfologie* și *Sintaxă* publicate în volumul colectiv coordonat de I. Gheție, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)* din 1997. Autorul păstrează delimitarea tradițională a epocilor limbii române literare, plecând de la primul document cunoscut, *Scrisoarea lui Neacșu*, și până la gramatica lui S. Micu și Gh. Șincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* din 1780, considerată drept graniță între perioada veche a limbii române literare și începutul celei moderne. Cercetarea diacronică este îmbinată cu cea sincronică, autorul păstrând în acest scop delimitările secțiunilor sincronice (de la 1521 până la 1640, pe de o parte, și de la 1640 și până la 1780, pe de alta) din volumul colectiv. Gramatica, ordonată în manieră tradițională după morfologie și sintaxă, folosește metoda „observației *uzului* și normelor literare din perioada cercetată așa cum apar acestea redată în documente, însemnări, inscripții și diferite texte literare” (p. 14).

Noutatea lucrării pe care o semnalăm constă în diversitatea

documentației cercetate și a abordării metodologice. Pe lângă textele literare, avute în vedere de majoritatea lucrărilor de sinteză a limbii române, autorul culege exemple și din documente particulare, însemnări și inscripții românești de până la 1780, ceea ce asigură o complexitate sporită analizei lingvistice a factorilor diatopic, diacronic, diastratic și diafazic din epoca veche a limbii române. De asemenea, sunt avute în vedere primele gramatici românești, inclusiv cea, deja menționată, a lui S. Micu și Gh. Șincai, relevante din două puncte de vedere: „sunt mărturii privind uzul și norma literară din epocă și constituie prin *comentariile lor* privind limba de atunci elemente relative la nivel *metalingvistic*” (p. 15, s. a.). Metodologic, utilizarea teoriei gramaticalității și a prototipului permite studiul inovației lingvistice din momentul apariției sale în zonele periferice ale sistemului până la stabilizarea sa în norma dialectală, literară sau populară și dezvoltarea de noi forme prototipice. Achiziția noțiunilor recente din literatura de specialitate permite descrierea înrudirii fenomenelor limbii într-un *continuum* ce asigură echilibrul sistemului prin *densitatea*

formelor prototipice, surprinzând în același timp și așezarea variată a fenomenelor care determină apariția schimbării lingvistice, ca principal factor evolutiv. Riguros structurată și exemplificată, lucrarea are meritul de a reuni, spre deosebire de contribuțiile parțiale care au precedat-o (O. Densusianu, Al. Rosetti, I.-A. Candrea, Al. Mareș, Gh. Chivu, C. Dimitriu, Mioara Avram și V. Arvinte), analize lingvistice care privesc o întreagă epocă, evidențiindu-i prin aceasta trăsăturile de ansamblu și periferice, direcțiile de evoluție de la etapă la etapă, momentele de continuitate și cele de ruptură.

Lucrarea este organizată în patru capitole, prevăzute cu o secțiune de *Concluzii*, și cuprinde un rezumat în română și engleză, o bibliografie abundentă, un indice general și facsimile. Păstrând distincția saussuriană în planul cercetării, autorul reafirmă ideea, deja consacrată în literatura de specialitate, a imposibilității separației între dimensiunea descriptivă și cea evolutivă a limbii: „pe planul obiectului nu există opoziție ireductibilă între sincronie și diacronie” (p. 17). Elementele limbii alcătuiesc norma unei epoci tot așa cum sunt părți constitutive ale unui sistem în mișcare, fenomenul lingvistic luând naștere din această permanentă pendulare între

echilibru și nevoia de schimbare. Reluând ideea coșeriană, din cunoscutul studiu despre sincronie și diacronie, a prezenței virtualităților schimbării în interiorul sistemului lingvistic, Constantin Frâncu analizează periferizarea disimetriilor, modul cum „presiunea paradigmatică” duce la eliminarea neregularităților din sistem: „vorbitorii, deși conservă structurile lingvistice, tind instinctiv și involuntar să înlăture anumite disimetrii ale structurii moștenite, în primul rând dintr-o necesitate inerentă ființei umane: necesitatea de economie, de exprimare printr-un minimum de mijloace a unui conținut cât mai bogat și mai nuanțat” (p. 17).

Primul capitol, *Morfologia limbii române dintre 1521 și 1640*, prezintă situația tuturor părților de vorbire, identificând cele două tendințe generale ale epocii: „tendința de simplificare și cea de elaborare, de redundanță” (p. 17), incluse într-un proces general evolutiv al limbilor de diminuare a pertinentei morfologice în schimbul accentuării celei sintactice și de diferențiere netă a informației morfologice de cea sintactică și lexicală. Organizată pe dinamica schimbului și a permanenței în interiorul raportului dintre norma vremii și impactul inovației, analiza lui Constantin Frâncu urmărește

structura morfologică a limbii atât în norma literară, cât și în cea regională, a graiurilor. Schimbările privesc distribuția, în cadrul clasei lexico-gramaticale a substantivului, a unor desinențe de număr, gen sau caz (prin apariția și răspândirea desinenței de vocativ *-ule*), a articolului sau a repartiției substantivelor în clase de flexiune (tregeri de la declinarea a III-a la declinările I sau a II-a, mai stabile). Studiul urmărește, în cazul pronumelui, apariția formelor de *î* protetic, a formei analogice *acestei* sau a hipercorecțiilor *teu, seu*, ori, în categoria verbului, trecerile de la o conjugare la alta sau crearea unor subdiviziuni în cadrul unor conjugări ca urmare a legilor analogiei, apariția și consolidarea în limba română a unui supin nepăstrat din latină (inovație a dialectului daco-român, absentă din celelalte dialecte dunărene și din alte limbi romanice), răspândirea, asemeni formelor pronominale corespondente, a ipostazelor verbului *a fi* cu *î* protetic sau a unor hipercorecții precum *sint* sau *simt* pentru *sînt*. Pe lângă analizele direcțiilor principale de evoluție ale morfologiei române din perioada 1521-1640, atrag atenția câteva observații fine asupra unor forme deosebite aparținând normei vremii. Cuvântul *întunec* avea, în secolul al XVI-lea și

în primele patru decenii ale secolului al XVII-lea, sensul de ‘zece mii’, fiind considerat numeral: „*cinci întunecerece*” (CPR, 90/13), „*cinci întunerece*” (CPB, 386/12-13), „*întunecerece de svinți*” (AP. 1618, 50/1). Acest numeral apare în textele religioase traduse din slavă, lipsind din cele originale sau traduse din alte limbi. De altfel, tendința de a-l înlocui este vizibilă încă din secolul al XVI-lea, preferându-se, mai ales în textele sudice, numeralul *mii*: „*înturereci de oameni*” (PS, 3/6) și „*mii de oameni*” (CP, CP¹, CP², 3^v/2-3), din pasajul corespunzător. Considerată drept o inovație a limbii actuale (DOOM, 2005), construcția *cartea întâia* sau *cartea dintâia* este consemnată încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de-al XVII-lea, în CV și Pravila 1581, fiind considerată de autor drept o creație a graiurilor de tip moldovenesc. Substantive *singularia tantum* apar, atunci când desemnează ipostaze concrete ale realității, cu forme de plural, cu precădere în texte literare reprezentând variantele nordice: „*să ceară pacele*” (CV, 77^v/3), „*foameți*” (CT, 52^v/16). În unele texte se face simțită diferențierea semantică, accentuată ulterior în limbă și păstrată până astăzi, prin care formele de plural ajung să

desemneze nu mai multe exemple de același fel, ci mai multe soiuri, sorturi din aceeași categorie. Inovația semantică este consolidată prin apariția, inițial în varianta sud-est-transilvăneană, a unor forme lexicale în *-uri*, care se generalizează după 1640, dând naștere unei noi opoziții între *carne/ cărnii/ cărnuri*. Pe de altă parte, substantivele de tipul *bătrânețe, tinerețe*, considerate astăzi drept *singularia tantum*, apar în perioada studiată cu forme de plural: *bătrânețele* (PO, 66/23-24), *tinerețele* (MOXA, C, 396/1), *blândețele* (CPR., 117/3). Formele de singular, impuse ulterior în limbă, sunt pentru stadiul limbii române de atunci o inovație sporadică. Studiul pronomului dezvăluie forme relevante pentru transformările lingvistice și sociale ale epocii respective. Stratificarea socială duce la crearea a numeroase forme ale pronomului de reverență, inclusiv la persoana întâi de tipul: *domnia mea*, într-un act din Transilvania, sau *împărăția mea*, în același perimetru geografic. Existența a numeroase forme alternante este o caracteristică a epocii, lucrarea consemnând tipuri cât mai diverse și uneori înșelătoare precum cele ale pronomului de proveniență latină *ipse* < **ipsu* < *îns(u)*: *cu înșii* (PO, 275/6), *de*

însul (PO, 297/4), dar și *cu rusul* (CV, 6^v/13), *cu nusul* (CPR., 120/9), *cu nunsul* (MOXA C, 36) răspândite în textele epocii, mai ales în cele de tip moldovenesc.

Subordonându-se aceluiași tendințe, de simplificare și de elaborare, sintaxa limbii române dintre 1521 și 1640, cel de-al doilea capitol al lucrării, se transformă în vederea clarificării și sistematizării structurilor, dar, în același timp, și a diversificării formelor expresive care trebuie să se muleze pe un conținut complex și nuanțat. Tendința vorbitorului limbii de economie a mijloacelor lingvistice duce la sporirea randamentului funcțional al unor elemente, precum a conjuncțiilor *de* și *dacă*, în exprimarea condiționalei, după eliminarea conjuncției *să*: „*Să nu vă veți întoarce*, arma sa va ascuți“ (CP¹, 9^f, s. a.), dar „*Ce, de nu vă veți întoarce*, arma sa o va curăți“ (CP², 9^f, s. a.). Dorința de claritate duce la apariția structurilor sintactice redundante: repetarea și reluarea subiectului, anticiparea și reluarea complementelor directe și indirecte, construcții personale în locul celor infinitivale. Sub influența modelelor străine limba capătă un aspect artificial, vizibil inclusiv în materialele netraduse ale vremii, ceea ce duce la concluzia că „asemenea construcții livrești apar

independent de original, devenind caracteristice exprimării literare a epocii” (p. 237). Circulația textelor determină tendința de întrepătrundere a normelor regionale și de creare a uneia supradialectale, unificatoare.

În capitolul al III-lea, *Morfologia limbii române între 1640-1780*, autorul urmărește impactul schimbării asupra structurării/restructurării sistemului morfologic fără a constata însă consecințe importante, modificările vizând nu categoriile gramaticale, ci mijloacele de expresie. Continuă trecerile de la o declinare la alta (*marmure* la *marmură*, deci de la declinarea a III-a la a II-a, ducând la o redistribuire a formelor în dialectele nordic și sudic, dar și invers, de la a II-a la a III-a, *fagur* la *fagure*, ca inovație apărută în vestul țării și în Oltenia), oscilațiile de gen (*veaciveacuri*, *câmpi-câmpuri*, *rodroadă*) sau tendința de accentuare a marcării diferenței de număr (substantivul *fie*, cu plural omonim, este înlocuit cu derivatul *fiică-fiice*, mai clar în privința opoziției de număr). În categoria pronumelui, se generalizează fenomenul de anticipare și reluare a complementelor directe și indirecte, ceea ce duce la o mai frecventă utilizare a pronumelor, chiar la o așa-zisă „hipertrofie” a

utilizării formelor neaccentuate în textele moldovenești. Dorința de acuratețe a limbajului determină înlocuirea urmașilor pronumelui *suus* cu cei ai lui *illorum* la plural și *illui*, *illaei*, la singular. În categoria verbului, apar formele de imperfect și mai mult ca perfect cu *-m* analogic, la persoana I singular, și prima atestare a formei de imperfect, inovație a zonei Banat-Hunedoara, cu *-u*, la a III-a plural, într-un text muntenesc (*Cronica* lui Radu Popescu); tot acum se răspândesc formele slabe de perfect simplu (*trimisei*) în locul celor tari (*trimeș*), precum și cele analogice cu *-ră*, în locul celor etimologice (*lăudarăm*, *văzurăm* pentru *lăudam*, *văzum*). Tendința spre claritate face ca formele dialezei reflexive să fie folosite din ce în ce mai des (formele active cu sens reflexiv ale verbului *a naște* sunt înlocuite cu cele ale lui *a se naște*). Cu precădere în acest capitol, cercetarea limbii documentelor, fie ele literare sau particulare, se îmbină cu notarea observațiilor primelor gramatici românești, care au avut rolul de a delimita categoriile gramaticale specifice limbii noastre: latinisti S. Micu și Gh. Șincai stabilesc pentru prima dată, în limba română, categoria articolului, inexistentă în latină.

Sintaxa limbii române din perioada 1640-1780 este cercetată în capitolul al IV-lea, remarcându-se aceleași tendințe, de simplificare și de elaborare, ca în perioada anterioară. Autorul urmărește, pe de o parte, direcțiile generale de evoluție, precum restrângerea utilizării unor structuri și elemente joncționale și extinderea altora, evitarea unor modele sintactice slavone în favoarea celor latinești sau grecești, dorința unor cărturari ai epocii, precum D. Cantemir sau frații Greceanu, de ridicare a limbii române la complexitatea semantică, sintactică și stilistică a limbilor clasice, tendința general romanică spre analitism și topică liberă. Pe de altă parte, sunt notate cu acuratețe tendințele particulare și secundare ale sintaxei române în norma vremii, precum restrângerea construcțiilor cu infinitivul și înlocuirea lor cu unele mult mai concrete, prin evidențierea persoanei, cu conjunctivul, sporirea numărului verbelor copulative, apariția supinului cu valoare de subiect, apariția frecventă a predicatului complex („*au stătut de a mai naște*”) sau a unor părți de propoziție și elemente relaționale cu valori semantice specifice vremii. Verbe care în limba actuală au numai regim intransitiv, funcționau în limba veche și ca verbe tranzitive, cu valori semantice diferite de cele prezente. Verbul *a tăcea*, urmat de un complement direct, însemna ‘a ascunde’ în exemple precum „*și mai multe alalte grișeli ale lor le tac*” (SCC, 61), iar *a năpusti* are, în regim tranzitiv, sensul de ‘a abandona’ în „*fugiră și năpustiră țara*” (LET. C., 137). Unele elemente de relație sunt creații efemere ale secolului al XVII-lea, dispărând ulterior din normă, începând chiar cu secolul al XVIII-lea. Adverbul *cândai* cu valoare condițională apare în textele perioadei studiate, ca de pildă în: „*Cândai să va fi îndemnat fata..., atunci silitorul să nevoiaște numai să o îndzestreadze*” (PRAV. 1646, ap. DA), dar dispăre ulterior. Perioada cercetată este însă esențială pentru stabilirea structurilor sintactice și a elementelor de relație ale limbii literare de mai târziu: „Se poate spune că la sfârșitul perioadei acestea sunt, în general, cele din limba română de astăzi” (p. 377). Textele selectate de autor o confirmă: coordonare disjunctivă a părților de propoziție în „*măcar bune, măcar rele, măcar cu blândețe, măcar cu mânie, tu toate le ține în mintea ta*” (NÎNV., 266, s.a.), propoziție subiectivă cu regent expresie verbală impersonală în „*Destul este să ne aducem aminte de proorocul David*” (RG, 8, s. a.) sau apozitii complexe în

„Această sfântă carte ce se chiamă *Palia Mathnichi, adică Biblia de liagea viache și liagea noao*, mi-au dăruit-o mie, *Ursului, protopopului de la bisearica domnească din Curte, de la Poartă, unde este hramul Svânta Troiță*, măria sa Io Constantin voievod“ (1690, IMCM, I, 315, s. a.). Diminuarea inventarului de elemente de relație duce la fixarea unor structuri sintactice mai clare, mai regulate, iar nevoia de expresie din ce în ce mai variată și mai complexă generează rafinarea și specializarea nivelului sintactic al limbii literare. Influențele vin atât din partea sintaxei populare românești, care aduce cu sine o topică mai liberă, cât și din partea sintaxei străine, prin concursul cărturarilor, promovând o topică fixă, cu verbul la sfârșit, și construcții sintactice artificiale, care au rămas izolate și nu s-au impus în norma literară.

Perioada cercetată marchează, în istoria limbii române, trecerea de la stadiul oralității la cel al scripturalității, prima etapă fiind una a indicativității, după cum o numește autorul, cu mai puține mărci gramaticale, dar mai multe forme sincretice, cu o coeziune mai slabă, cu relații sintactice și raporturi pragmatice mai puțin elaborate și fixate. Cea de a doua etapă

este una a gramaticalizării, cu o altă sistematizare a limbii cu scopul creării unei simetrii a sistemului lingvistic, cu o coeziune sintactică puternică și capacități expresive superioare. Volumul atestă, prin informațiile oferite, că limba română are „*un sistem neolatin de tip sintetico-analitic*, mai apropiat de sistemul latin popular“ (p. 419, s. a.). Dezvoltată în condiții istorice și lingvistice diferite de celelalte limbi romanice, desprinsă de timpuriu de sub influența latinei Imperiului Roman, având altă limbă de cult în perioada medievală, româna și-a manifestat tendințele nefrânată de constrângeri normatoare, fiind, în acest sens, o „limbă romanică mai naturală” (M. Metzeltin), în care virtualități ale sistemului latinei populare și-au găsit manifestarea materială, unică în România. Volumul urmărește, pentru perioada studiată, configurarea normelor limbii române, prin potențarea sau, dimpotrivă, menținerea în latență a posibilităților inerente sistemului nostru lingvistic, prin manifestarea, efemeră sau definitivă, a influențelor semantice, sintactice sau stilistice ale latinei culte, ale limbii grecești și slavone, prin scripturalizarea tendințelor limbii populare.

Sigle

- AP 1618 = Apostol fragmentar (*Cuvânt pentru curăție*), 1618, ed. Gaster, GCR, I;
- CP = Coresi, 1570, *Psaltire românească*, Brașov;
- CP¹ = Coresi, 1577, *Psaltire slavo-română*, Brașov;
- CP² = Coresi, [1583], *Psaltire slavo-română*, [Brașov];
- CPB = *Codicele popii Bratul*, 1559-1560, ed. C. Dimitriu, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2005;
- CPR = Coresi, [1563], *Praxiu*, Brașov;
- CT = Coresi, 1561, *Tetraevanghel*, Brașov, ed. Florica Dimitrescu, București, 1961;
- CV = *Codicele Voronețean*, [1563-1583], ms. rom. BAR 448;
- IMCM = *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*, 1429-1750, ed. I. Caproșu și E. Chiaburu, vol. I-II, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2008;
- LET. C = *Istoria Țării Românești de când au descălecat pravoslavnicii creștini (Letopisețul Cantacuzinesc)*, ed. M. Gregorian, în *Cronici cari munteni*, I, București, 1961;
- MOXA = *Cronograful lui Moxa*, 1620, în B.P. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, ed. G. Mihăilă, II, București, 1994;
- NÎNV = *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său, Teodosie*, ed. Florica Moisiș și Dan Zamfirescu, București, 1970;
- RG = Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voevod*, ed. de Aurora Ilieș, București, 1970;
- PO = *Palia*, 1582, Orăștie, ed. Viorica Pamfil, București;
- PRAV. 1646 = *Cartea românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la giudeațe*, 1646, Iași;
- PS = *Psaltirea Scheiană*, ms. rom. BAR 449.

Sabina ROTENSTEIN
 Centrul de Studii Biblico-Filologice
*Monumenta linguae
 Dacoromanorum*
 sabinasavu@yahoo.com